

HLEDÁNÍ SOUVISLOSTÍ

Eseje z komparativních
dějin Evropy

MIROSLAV HROCH

STUDIJNÍ TEXTY

Hledání souvislostí

Eseje z komparativních dějin Evropy

Miroslav Hroch

Recenzovali:

prof. Johann P. Arnason a prof. Pavel Kolář

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Praha 2022

Edice SLON – Studijní texty, 67. svazek / řídí Helena Kubátová, Alena Miltová
a Jiří Ryba

Redakce Alena Miltová

Návrh obálky, grafická úprava a sazba studio Designiq

Vydání třetí, v Karolinu první

© Univerzita Karlova, 2022

© Miroslav Hroch, 2022

Illustrations © Hana Mášová, 2022

ISBN 978-80-246-5150-7

ISBN 978-80-246-5189-7 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

od roku 2021 součást Nakladatelství Karolinum

Julii

OBSAH

Předmluva k třetímu vydání	i
Úvod	9
Kapitola 1	
Jak se autor dívá na chod dějin a na jejich poznávání	13
1.1. Není poznání bez srovnávání: jsou minulé události srovnatelné?	17
1.2. Jak na komparaci: několik názorů	19
1.3. Jak na komparaci: rozprava o metodě	29
Kapitola 2	
Místo, kde žijeme: Evropa a její regiony	41
2.1. Čím se liší dějiny evropské společnosti od dějin ostatních kontinentů?	43
2.2. Evropa regionů – to není jen Západ a Východ	52
2.3. Střední Evropa: skutečnost, mýtus nebo výmysl intelektuálů?	58
Kapitola 3	
Proč se evropské regiony proměňovaly nerovnoměrně?	69
3.1. Co je nerovnoměrnost a podle čeho ji určit	76
3.2. Komparace jako cesta k vysvětlení nerovnoměrnosti	83
3.3. Rozdílné tváře venkova: nevolníci, sedláci, statkáři	94
3.4. Kupci jako spolutvůrci evropské jednoty i nerovnoměrnosti	107
Kapitola 4	
Dějiny národa a kontinentu – jak to patří dohromady?	115
4.1. Každý národ potřebuje své dějiny – ale jak na to?	120
4.2. Společné dějiny jako cesta k evropanství?	132

Kapitola 5	
Proč reformace někde zvítězila a jinde nikoli?	145
Kapitola 6	
Krise není úpadek ani kolaps: příklad krize 17. století	159
Kapitola 7	
Revoluce jako náhlá změna systému	177
7.1. Jsou revoluce jedinečné?	183
7.2. Komparací k vysvětlení revolucí, jejich příčin a předpokladů	200
7.3. Revoluce jako strašák nebo jako vzor k následování?	210
Kapitola 8	
Evropský národ jako odvěká či novodobá pospolitost?	223
8.1. Cesty k modernímu národu: shody a rozdíly	226
8.2. Úspěšná národní hnutí: náhoda či nutnost?	235
8.3. Bylo české národní obrození evropskou zvláštností?	243
8.4. Proč se některý národ „probudil“ dříve a jiný později?	254
8.5. Není (národnostní) menšina jako menšina	263
8.6. „Nový nacionalismus“ v Evropě: historická zkušenost	277
8.7. Národ jako hodnota?	285
Kapitola 9	
Odkud přicházely vzdělané elity? Někde z vlastních řad, jinde z lidu	301
Kapitola 10	
Alternativy v dějinách, aneb: muselo se vše stát tak, jak se stalo?	313
Závěr:	
Poznávání souvislostí nebo slepá ulička intelektuální hry?	329
Zusammenfassung	336
Věcný rejstřík	343
Zeměpisný rejstřík	351

Předmluva ke třetímu vydání

| i

Nestává se často, aby během šesti let dosáhla třetího vydání vědecká kniha, která nevypráví, ale zabývá se obecnými problémy starších a ještě k tomu evropských dějin. A také kniha, která se jen v jediné své kapitole vyjadřuje k současnosti, a proto nemůže být nijak přímo zajímavá či provokující jako politicko-výchovný nástroj „paměti“ či podnět k diskusi o problémech současnosti. Každého autora to zajisté velmi potěší, ale autor zabývající se „hledáním souvislostí“, v tom i souvislostí příčinných, by se tím neměl spokojit. Zdá se mi, že jsem jaksi již profesionálně zavázán k tomu, abych se pokusil odhadnout a sám sobě vysvětlit, čemu za to vděčím. Sotva se o to zasloužilo neobvyklé grafické aranžmá, možná přitahuje pestrost, či lépe řečeno široká paleta problémů, jimiž se zabývá. Zdá se, že ani nevadila – a možná spíše přitahovala – skutečnost, že část kapitol je věnována reflexi mých starších výzkumů, tedy názorů a teoretických úvah, z nichž některé mají své počátky před šesti desetiletími. Snad je vhodné zopakovat, že mi nejen v této knize, ale ani v předchozích studiích nikdy nešlo o podíl na konjunkturálních diskusích o problematice současných dějin. Zároveň však se tento postoj nikterak nevyklučoval s mým přesvědčením, že všechna témata, jimiž jsem se zabýval, byla či měla být více či méně důležitá pro pochopení a vysvětlení současnosti, té někdejší i dnešní. Sapiienti sat dictum.

O úspěchu každé odborné publikace rozhoduje ovšem nejen její obsah, ale také, ba především publikum, tedy početnost potenciálních čtenářů, které kniha zaujala natolik, že si ji pořídili a případně na ni i reagovali. A zde zase mohu jako nepřímého ukazatele využít toho, jak a kým kniha byla recenzována. Je totiž signifikantní, že – pokud vím – jí věnovaly recenze pouze vědecké časopisy z oborů sociologie, filosofie, historické sociologie a politologie. A byly to recenze velmi příznivé, zatímco jediný ohlas z pera historika byl spíš nerudně skeptický. Vlastně to nepovažuji za překvapivé, vidím v tom potvrzení náhledu,

který jsem vyjádřil již v úvodu, a sice, že výsledky mé práce v posledních desetiletích nacházejí více než u historiků ohlas mezi sociology, filosofy, politology a také antropology. Dosvědčují to ostatně i četné citace mých prací v zahraničí. Je tedy zřejmé, že jsem se v pozdních letech svého života a práce – jakkoli se nadále považuji za historika – poněkud, ba dosti vzdálil hlavnímu proudu nově etablovaného a tradici věrného cechu historiků, který je více zaujat pestrostí a mnohotvárností dějin než snahou vysvětlit historickou změnu, proměnnost historických procesů.

ii | A jelikož příslušníků společenských věd je značně víc než historiků (i když ani těch není málo), přispívá pravděpodobně i tento prostý kvantitativní rozdíl k úspěchu mé asi poslední publikace na našem knižním trhu, i když ten úspěch je samozřejmě marginální ve srovnání se zájmem o popularizační kompilace, které o dějinách nepřemýšlejí, ale vyprávějí je.

Nakonec ještě dvě omluvy. Za první, jeden z recenzentů kriticky upozornil, že termín „eseje“ v podtitulu knihy je zavádějící. Měl pravdu. Texty, které předkládám, jsou – žánrově posuzováno – spíše úvahy a kritické analýzy než eseje a mrzí mne, že jsem zvolil ten termín neuváženě. Sotva budu ještě mít příležitost napravit to vydáním knihy esejí v pravém slova smyslu. Za druhé, v předmluvě k prvnímu vydání jsem opomněl vyjádřit svůj vděk redaktorům sociologického (tedy nikoli historického) nakladatelství SLON, že zariskovali a do svého edičního plánu – a to nikoli poprvé – zařadili knihu historika, která se navíc zabývá nejen českými, ale převážně evropskými dějinami.

Praha, leden 2022

Úvod

Jepice: „Dějiny? To mně nic neříká.“

— KAREL ČAPEK

| 9

„Potřebujeme vůbec znát a dále poznávat minulost?“ Takovou, dnes často se opakující skeptickou otázku nemůže lhostejně přejít někdo, kdo se po celý život věnoval studiu změn a zmatků, jimiž společnost klopýtala k dnešku. Otázka sama dráždí již tím, že je zavádějící a mnohoznačná. Pracuje totiž s příliš mnoha neznámými proměnnými veličinami, z nichž každá je sama o sobě otevřeným problémem:

- co se obecně považuje za potřebnou či přiměřenou znalost minulosti?
- co se dnes míní tím poznáváním?
- co pro koho znamená termín „minulost“, resp. historie?
- kterým časovým mezníkem minulost začíná a kde přechází v současnost?
- čí dějiny by se vlastně měly poznávat?

Všechny tyto otázky nabízejí vděčná témata pro smělé úvahy, které se mohou pohybovat mezi dvěma extrémy. Jedním jsou úvahy profesionálních, vysoce vzdělaných teoretiků, z nichž se sotva poučíme, protože jsou srozumitelné jen jim samotným. Druhý extrém pak představují názory psané perem propagandistických vulgarizátorů, kteří o minulosti mají předem jasno a další hlubší poučení neposkytují, protože o ně sami ani nestojí. Oblíbené poukazy na to, že historii potřebujeme pro výchovu a udržování „paměti“, znějí spíše podezřele než přesvědčivě. Kdo v takovém případě je oprávněn určit, které informace se mají a které se nesmějí stát součástí naší „paměti“?

Jestliže však si autor přeje, aby jeho cíle byly pochopeny a jeho úvahy byly srozumitelné, musí se pokusit čtenáři i sobě samému objasnit, byť jen několika větami a na elementární teoretické úrovni, jak se dívá na chod dějin a jak přistupuje k poznávání minulosti.

Minulost se snažím vnímat v celém jejím časovém rozsahu a nepovažuji období, jemuž se věnujím tzv. soudobé dějiny, za důležitější

než kterékoli předchozí historické období. Poznáním minulosti – té dávnější i té novější – rozumím takové poznání, které se nespokojuje pouze se sbíráním nových faktů, ale usiluje o to, najít kořeny a souvislosti, vyložit příčiny, stejně jako důsledky historických změn a procesů, a to případně až po vysvětlení současnosti. Minulost vidím jako úhrn všech složek lidské činnosti, nikoli jen některých výseků, a také jako minulost všech lidí, nikoli jen příslušníků elit. Proto také jsem se snažil studovat nebo alespoň brát v úvahu minulost v tomto celostním slova smyslu. Společnost pak v této knize budu chápat především jako společnost evropskou a teprve do jejího rámce budu řadit společnost českou: volím tedy pořadí důležitosti přesně opačné, než jaké je u nás považováno za jediné možné.

Tato kniha účtuje s výsledky badatele, jenž celý svůj život zasvětil snaze vysvětlit aspoň zlomek ze závažných historických proměn v dějinách Evropy a touto cestou přispět k hlubšímu pochopení naší, tj. evropské současnosti v nejširším slova smyslu. Zajisté, viděno očima dnešních kritických historiků, byl to záměr poplatný tradičnímu historismu, tj. představě, že svoji dobu lépe pochopíme, budeme-li studovat její historické pozadí. Snad proto se zdají mnohé z těchto postupů „nemoderními“. Postoj k minulosti a její vnímání je dnes stále vzdálenější úvahám a snahám těch, kdo chtěli před padesáti a více lety vysvětlit a pochopit historické procesy. Snad to souvisí s tím, že příslušníci dnešní mladé generace považují obvykle za zanedbatelné všechny informace, které nelze najít na internetu, stejně jako jim připadají starými knihy, které vyšly před jejich narozením. A co je staré, je vlastně také zastaralé a nepoužitelné. Mládí, nejen fyzické, ale také mládí, které je měřeno datem publikování, se stává měřítkem kvality všeho – včetně historického výkladu. To je bohužel jeden z nových badatelských návyků společenských věd v epoše internetu.

Není to však jediná změna představ o funkci a úkolech historické vědy, k nimž došlo během posledního čtvrtstoletí. Obávám se, že hlavní proud naší současné historické vědy, resp. rozhodující část našich historiků se stále více vzdaluje od názoru, že nejde jen o nová fakta, ale také o **pochopení kontextu a výklad souvislostí dějin společnosti jako celku**. Už dávno se za východisko badatelského „projektu“ nepovažuje formulace obecnějšího problému, k jehož řešení či objasnění hodlá badatel přispět, přičemž není rozhodující, zda se tak stane s využitím nových archivních poznatků či faktů již známých. Přední německý historik Jürgen Kocka kritizoval již před více než deseti lety jednostrannou orientaci historické vědy na ploché mikrohistorické bádání, poněvadž tato tendence odcizuje historickou vědu její společenské zodpovědnosti.

Za závažnější nedostatek považuji, že nenutí badatele hledat příčinné souvislosti. Jestliže nechceme poznat souvislosti změn minulých, nedokážeme je poznávat ani v případě změn současných. Nebo je to spíše naopak? Ztratila-li se potřeba porozumět současnosti, proč bychom měli hledat historické souvislosti? Nechtěl bych však tento vztah příliš zjednodušovat. Mikrohistorie má zajisté své zcela legitimní poslání jako jedna ze složek vědeckého zkoumání minulosti, pokud vybírá svá témata tak, aby ve svém obecnějším kontextu pomáhala objasnit hlubší příčinné souvislosti historických procesů a proměn.

K tomu se druží v našich specifických poměrech ještě dvě další nepříznivé okolnosti: za prvé, volba tematiky je do značné míry určována potřebou naklonit si dárce či přidělovatele grantů a vyhovět jejich představám (či politickému zadání) o tom, čemu má sloužit historická věda, za druhé, v důsledku toho se znovuzrodila jakási monopolizace, kdy si někteří jedinci opět osobují právo středověkých cechmistrů určovat, co je a co není „opravdová“ historie, a tedy co je a co není hodno finanční i kariéerní podpory.

Budeme-li ji posuzovat měřítky tradičně chápané historické vědy jako vědy o jedinečném a neopakovatelném, není tato kniha dílem historika, ale patří kamsi na pomezí historické sociologie či antropologie s jistými prvky historizující politologie. A vskutku jsem měl během posledních dvou desetiletí – a to nejen v českém prostředí – blíže k historickým sociologům, politologům a možná i k některým antropologům než k cechovním historikům. Kdybych dnes u nás žádal o nějaký grant v oboru historie, asi bych neuspěl.

Většina mé práce se nesnažila bavit čtenáře, ani prezentovat tvrdá pramenná „autentická fakta“ v tlustých svazcích, o kterých autor předem ví, že je sotva kdo přečte. Snažil jsem se hledat a zprostředkovat hlubší poznání a pochopení, snad i výklad několika z mnoha klíčových procesů a proměn, které se podílely na utváření evropské společnosti až k dnešku.

Obdobně jako dříve bych i na konci svého života rád přispěl k něčemu, pro co nemám vhodnější termín než humanitní vzdělanost, čímž nemyslím ani dovednost hledání na internetu ani faktografické znalosti. Vzdělaností v pravém, humánním slova smyslu rozumím „samoučelnou“ intelektuální činnost, která se zabývá člověkem a snaží se vysvětlit jeho jednání i osudy (v tomto případě z dob minulých), aniž by to mělo sledovat nějaký konkrétní hmatatelný užitek, plnit záměry politické výchovy či sloužit jako nástroj odhalování „nepřátel“. V tomto smyslu rozlišuji vzdělanost jako hodnotu o sobě od vzdělávání jako účelového zvyšování kvalifikace.

12 | Že je takové pojetí studia minulosti neužitečným luxusem? Snad ano. Ale není luxus doprovodným jevem a vizitkou vyspělé civilizace? Že se z historického poznání může stát pouhá intelektuální hra? Také zde lze přitakat. Jsou-li však společenské či sportovní hry uznávány za potřebné, proč by se mělo upírat právo na existenci a potřebnost hrám intelektuálním, které se na rozdíl od těch sportovních snaží přispět k pochopení věcí lidských? Vynakládají-li se – a to oprávněně – nemalé sumy na atraktivní objevy astronomů o minulosti vesmíru, proč by neměla mít právo na život humanitní vzdělanost, která se snaží objasňovat kořeny naší civilizace? Navíc si humanitní intelektuální samoúčelnost vystačí s nesrovnatelně nižšími, v této relaci zanedbatelnými náklady.

Většina kapitol této knihy se vrací k tématům, jimiž jsem se během šedesáti let své vědecké práce zabýval. Často rozvíjí či inovuje již zapomenuté poznatky a v několika málo případech navazuje na starší publikované stati a kriticky je přepracovává. Všechny ty nápady a názory, ať již dnes překonané či nikoli, se kdysi rodily v dialogu – ve starší době především s nepočtenými učiteli, později s četnějšími již žáky. Jim všem, učitelům i studentům, žijícím i nežijícím, je autor zavázán vděčnou vzpomínkou.

Přivítal jsem námět Hany Mášové doplnit text drobnými ilustracemi, které budou text nejen oživovat, ale také ironizovat. Mnohé z nich mohou posloužit i jako kratochvilné hádanky.

Zasvěcený čtenář zajisté najde na stránkách této knihy ne jeden omyl či nejasnost. Na mnohé upozornili recenzenti, Johann P. Arnason a Pavel Kolář, jimž za to patří autorův dík. Zvláštní poděkování patří pak Julii Šebelové, bez jejíhož kritického povzbuzení by tato kniha nebyla napsána.

Praha, 21. března 2015

Většina kapitol je na konci i na začátku zarámována komentáři psanými kurzivou. Jejich posláním je jednak upozornit na širší kontext a závažnost tématu, o němž se pojednává, jednak aktualizovat poznatky a problémy, jimiž se v dané kapitole zabývám. Tyto komentáře přivítají zejména čtenáři z řad nehistoriků, kteří nechtějí ztrácet čas četbou odborných textů.

Kapitola 1

JAK SE AUTOR DÍVÁ NA CHOD DĚJIN A NA JEJICH POZNÁVÁNÍ

**Nic z toho, co existuje,
není přirozené,
ale vždy to existuje díky
určitým podmínkám.**

— ANTONIO GRAMSCI

| 13

Žijeme v zemi, kde vztah k vlastní minulosti, a tedy i k národním dějinám, dostával během posledních desetiletí postupně zcela odlišný smysl, než jaký měl do poloviny 20. století. S tím je spojena také odlišná, a to nižší prestiž vědy, jež si toto poznání monopolizovala – tedy vědy historické. Už dávno se hovoří o krizi či konci historismu. Na této skutečnosti nic nezmění žádný manifest, žádná sebeučenější syntéza. A pokusy dát historii větší význam tím, že se omezí na bádání o současnosti či se stane nástrojem a služkou politiky, jsou sice dobře finančně dotovány, a proto úspěšné, ale mění podstatu samotného vědního oboru. Totéž lze říci o snaze učinit z historie zábavnou četbu, která, jak právem upozorňují postmodernisté, více vypovídá o autorovi samém než o době, jíž se zabývá. Poutavé, jímavé i dobrodružné příběhy z minulosti mohou mít svoji politickou, zábavnou a výchovnou funkci, ale neměly by být vydávány za vědecké práce.

Snad není tak zcela pošetilé domnívat se, že někoho zajímají vysloužilcovy zkušenosti, ale ty sotva mohou sloužit jako inspirace pro další směřování české historické vědy. Výsledky mé práce patří do jiné epochy a mohou být dokumentací pro její pochopení, a tedy také pramenem pro poznání dějin historiografie. Pro mne bylo v každé době rozhodující přesvědčení, že

nestačí obohacovat naše znalosti o stále nová „fakta“, jakkoli je to nezbytné, ale že jde o to, hledat kauzální souvislosti, objasnit problémy, příčiny a důsledky změn, zjišťovat, co je jedinečné a obecné. I studentům jsem vždy kladl otázku „k čemu, tedy k objasnění kterého historického či současného problému, to je dobré?“ Ostatně o starších dějinách toho dnes již víme tolik, že to v mnoha případech postačí pro formulaci problémů a otevírá cestu ke kritickému a kvalifikovanému zobecňujícímu výkladu, a tedy také k (re)konstrukci širších souvislostí, aniž bychom potřebovali archivní badání.

14 | Pro vyjasnění cíle, který sleduji, považuji za důležité formulovat některé zásady, z nichž jsem vycházel, když jsem se pokoušel pochopit příčiny a důsledky historických změn, tedy „chod dějin“. Nepovažuji však pro daný účel za potřebné tyto zásady a přístupy zevrubně vysvětlovat či obhajovat proti případné kritice. Následující teze tedy nechtějí podněcovat metodologickou diskusi, ale mají sloužit především jako klíč k pochopení některých východisek, která stála v pozadí autorského postupu od volby problému až po závěrečné zobecnění.

- Člověk se liší od zvířete tím, že je schopen pěstovat (výše již zmíněnou) humanitní vzdělanost, tedy zabývat se věcmi lidskými, i když nejsou „praktické“, tj. nemají vztah k samotnému udržení či zlepšení materiálních podmínek jeho existence. Ke vzdělanosti, jako ke specifickému atributu lidství, patří zvědavost, tedy potřeba vysvětlit si to, co se kolem nás dělo a děje.
- Liší se také tím, že si uvědomuje svoji existenci v plynutí času a sledu změn od minulosti k budoucnosti. Proto je důležité sledovat nejen to, co lidé dělali, ale také, jak svoji činnost i svoji dobu vnímali v dobových termínech a v dobovém diskurzu.
- Pozorujeme-li minulost bez souvislostí, někomu se možná jeví jako chaos nahodile zachovaných informací o nesmyslném shluku nahodilých událostí. Přesto se nedomnívám, že by svět kolem nás byl pouze produktem nahodilého chaotického zmítání, protože souvislosti změn existovaly, je jen třeba je hledat.
- Je třeba rozlišovat historikova pozorování a hledání společenských souvislostí od hledání skrytých zásahů přírodních a jiných na člověku nezávislých sil.
- Žádný rozbor historických změn, vztahů mezi lidmi, konfliktů a procesů nemůže být monokauzální, ale musí počítat s multikauzalitou.
- Uvažujeme-li o souvislostech dějinných proměn, jde právě tak o příčiny jako o důsledky – a to jak krátkodobé, tak především v perspektivě dlouhodobého trvání. Příčiny a důsledky je nutno vidět v perspektivě dlouhodobých trendů. Proto soudobé dějiny,

kteří neznají důsledky ani nemohou pracovat s dlouhodobými trendy, tvoří specifickou složku historické vědy v pravém slova smyslu a potřebují – a v lepším případě mají vypracovanou – vlastní specifickou metodologii. Touto složkou zkoumání minulosti jsem se nikdy nezabýval a nehodlám tak činit ani nyní.

- Žádný jev, žádný proces není zcela jedinečný a výjimečný: vždy jsou v něm – výrazněji či méně výrazně – obsaženy stejně tak prvky jedinečného jako složky, které jsou společné většímu množství procesů a vztahů, ať již probíhaly paralelně či asynchronně.
- Subjektem a aktérem dějin je pochopitelně člověk, ale při uznání jedinečnosti každého jedince vycházím z pracovní hypotézy, že až na výjimky reagovali příslušníci velkých sociálních či profesních skupin a pospolitostí většinou obdobně na shodný podnět zvenčí, zvláště když si díky takovým či onakým okolnostem představovali, že jednají či se rozhodují nezávisle.
- Takové jednání má za jistých okolností povahu nutného sledu událostí: jak jinak než jako historickou „nutnost“ máme například označit skutečnost, že zavádění strojové výroby nutně vedlo ke zrodu továrního dělnictva, proletariátu, nebo že zavedení ústavního režimu bylo doprovázeno vznikem politických stran?
- Uvažujeme-li o opakovatelných postojích, představách i způsobech lidského jednání, počítáme s tím, že lidé jednali především ve snaze uspokojit své zájmy – přesně řečeno to, co za své zájmy považovali. Mohly být vnímány jako zájmy individuální či skupinové, vždy však se uplatňovaly v konfliktní podobě: jako zájmový rozpor.
- Žádná (re)konstrukce minulých procesů a souvislostí nemůže být považována za dokonalou a trvale platnou, ale měla by a musí být neustále revidována a zdokonalována: je to součást intelektuálního růstu, třeba i hry, ale i to patří ke vzdělanosti. I když jsme si vědomi toho, že naše snaha o poznání historických souvislostí nepřinese nikdy dokonalé výsledky a bude stále znovu prověřována a revidována, neznamená to, že bychom měli rezignovat na úsilí o příčinný výklad základních proudů a proměn v minulosti.
- Minulou skutečnost nelze zachytit a analyzovat jinak než ve slovech, pojmech, jejichž definice se často rozcházejí. Přitom vždy platí, že rozhodující je realita, kdežto pojmy nejsou totéž co skutečnost, ale jen slova, přesněji řečeno odborné termíny, jimiž se skutečnost snažíme více či méně úspěšně uchopit.
- Nakonec je třeba připomenout dávno známou – a proto snad zapomenutou – metodickou zásadu, že každé studium minulosti má tři roviny: v první popisujeme, tj. poznáváme minulé jevy, poté co

jsme vybrali ty, které považujeme za podstatné, ve druhé uvádíme jednotlivé informace do širších souvislostí, kontextů, srovnáváme je, hledáme jejich specifické i obecné složky, za třetí přihlížíme k tomu, v čem takto získané poznatky přispívají k našemu pochopení dlouhodobých dějinných proudů sahajících případně až k současnosti.

16 | Ze všech těchto dílčích tezí vyplývá, že zkoumání historie má svůj vyšší, vpravdě vzdělanostní smysl právě tam a tehdy, když přispívá k pochopení a výkladu obecných historických procesů, které přímo či nepřímo utvářely podobu naší současnosti, včetně její osobitosti v kontextu evropském i světovém. Tyto procesy je třeba analyzovat v jejich historickém kontextu, tedy jako výsledek předchozích dlouhodobých i krátkodobých historických proměn.

Co však je míněno vysvětlováním souvislostí? A co je předmětem vysvětlování? Zajisté nelze historické poznání redukovat jen na prostý popis detailu, jak jej nabízí mikrohistorie, jakkoli jí nelze upřít mnoho zásluh. Právě tak nelze ignorovat studium variability individuálních osudů, přičemž nelze popírat, že tyto osudy byly součástí osudu celých pospolitostí. Nelze ponechat bez povšimnutí onu fascinující skutečnost, že proměny v životě evropské společnosti (a také jejich regionálních složek) probíhaly v jednotlivinách na různých místech a v různých sociálních polohách rozmanitě, ale přesto vyústily v obdobné inovace a sledovaly obdobný směr. Jinými slovy, společenské proměny se uskutečňovaly v detailech diferencovaně, jedinci prožívali rozdílné osudy, ale tyto osudy měly společnou základní osu a pohybovaly se v obdobných souřadnicích a obdobných konfliktech, i když s rozdílným časovým rytmem. Tato skutečnost může být pochopitelně lhostejná badateli, jehož obzor je omezen hranicemi českých zemí či dokonce některého mikroregionu.

1.1. Není poznání bez srovnávání: jsou minulé události srovnatelné?

Jak mohou ti, kdo studují pouze dějiny své vlastní země, zjistit, co je v nich vsutku jedinečné?

— SYLVIA L. THRUPP

| 17

Dění na jednom místě, v jedné zemi nelze analyzovat s omezením na tuto zemi a místo, ale vždy v širším prostorovém kontextu. S tím mají někdy historikové potíže. Konkrétně řečeno: nežili jsme a ani dnes nežijeme sami, či jen v místě svého bydliště, ale také mezi Čechy v českém státě a mezi Evropany v Evropě. Evropské dění i evropské dějiny byly zároveň dějinami českými a české dějiny naopak byly – nejméně od přijetí křesťanství – dějinami evropskými.

Je zajisté legitimní uvažovat o „české jedinečnosti“, stejně jako o specifičnosti kterékoli jiné pospolitosti, ale nechceme-li zůstat na úrovni pouhých žurnalistických dohadů, musíme problémy „jedinečnosti“ studovat ve srovnání s procesy jinými. Neboť: jak můžeme říci, co je na jistém jevu jedinečné, aniž tento jev zařadíme do širšího kontextu, tj. aniž jej srovnáme s jevy jinými? Tuto otázku provokativně formulovala již před válkou průkopnice komparativních dějin Sylvia L. Thrupp.

Z takto položené otázky jsem odvozoval metodický přístup, jehož jsem se přidržoval v minulosti a z nějž vycházím i dnes. Je to názor, že jednou z nezbytných podmínek pro hlubší pochopení proměn evropského kontinentu a místa našeho národa v něm je pohled spojený s hledáním kauzality a s aplikací komparativní metody. Doufám, že jsem v řadě prací prokázal, že právě tento pohled může významně přispět k poznání a výkladu minulosti. Proto je komparativní přístup společným východiskem při analýze problémů, jimž je tato kniha věnována.

Srovnávání patří k základním operacím lidského myšlení od pradávných časů. Neolitický zemědělec zřejmě srovnával výnosy na jednotlivých kusech půdy, kterou obdělal, a nedalo mu žádné potíže rozeznat půdu úrodnější od méně úrodné. Každý gramotný člověk byl v 19. století schopen srovnat latinku a kurent a bez problému doložit, v čem se liší. I současná každodennost je určována nepřerušovaným

sledem živelných i promyšlených komparací: od volby nejkratší cesty do zaměstnání až po hledání nejvýhodnějších cen spotřebního zboží. Srovnávat lze cokoli, co nás obklopuje, důležité je, podle jakých ukazatelů takové srovnání provádíme. Srovnávat lze tedy i jablka a hrušky (v angličtině to jsou jablka a pomeranče), jakkoli nás před tím pseudolidová nemoudrost varuje: jestliže se například zeptáme na to, jaký objem vody či vitaminů připadá na jeden kilogram, jsou to veličiny srovnatelné. A namítne-li někdo, že nelze srovnávat dobytče s parníkem, je třeba mu připomenout, že klasické určení jednotek síly automobilového motoru je založeno na jeho srovnání s koňskou silou. Opodstatněná je ovšem jiná námitka: velmi mnohá srovnání přinesou jen zcela banální a chudé, tj. bezvýznamné poznatky. Místo srovnatelnosti či nesrovnatelnosti bychom tedy spíše měli hovořit o podstatnosti či marginalitě výsledků srovnání. To všechno jsou ovšem více méně živelné úkony, jaké přináší každodenní život, nám však jde o uplatnění komparace ve vědeckém poznání, přesněji řečeno ve vědách zabývajících se studiem společnosti a jejího vývoje.

Pro lepší srozumitelnost je třeba vyjasnit základní termíny. Srovnání, **komparace**, je běžnou součástí nejen vědecké práce, ale také každodenního života. Tímto termínem označuji pouze onu složku historického poznávání, která popisně a živelně srovnává jevy a zaznamenává shody a rozdíly mezi nimi. Specifický způsob nazírání historické skutečnosti a úvahy o historických procesech představuje **komparativní přístup**. Tímto termínem nazývám uvědomělý metodický princip, který vychází z přesvědčení, že společenskou skutečnost vůbec – a historickou zvláště – lépe pochopíme a vysvětlíme, budeme-li ji důsledně sledovat ve srovnání s jinými procesy. Jde tedy o přesvědčení, že budeme-li historické procesy analyzovat komparativně, otevřeme si cestu k hlubšímu kauzálnímu výkladu. Teprve tam, kde komparativní přístup aplikujeme tak, že procesy analyzujeme na základě jistého promyšleného souboru technik a procedur, lze hovořit o **komparativní metodě** ve vlastním slova smyslu.

1.2. Jak na komparaci: několik názorů

Odvrátit se od makrohistorie směrem k narativnímu výkladu v sobě nese vážné nebezpečí, že historikové budou ignorovat závažné struktury a procesy, které měly zásadní historické důsledky.

— DANIEL LITTLE

| 19

Dříve než přistoupíme k rozboru konkrétních historických fenoménů, bude nutno nabídnout čtenáři několik nezáživých stránek výkladů o teorii a praxi komparativních přístupů.

V řadě vědních oborů byla a je aplikace komparativních postupů samozřejmostí. Mohli bychom začít již u osvícenců, kteří se snažili srovnávat nejen politická zřízení (Montesquieu), ale také majetkové i jiné poměry, které určují jednání lidí. Mohli bychom pokračovat dalšími osvícenci, kteří srovnávali minulé a současné poměry – ať již proto, že chtěli doložit kontinuitu a najít historické argumenty pro současné postoje, či naopak akcentovat rozdíly mezi dobou tradiční čili feudální a dobou moderní čili průmyslovou. Ve všech těchto případech šlo však spíše o komparativní inspiraci, o komparativní pohledy, nikoli ještě o určitý soubor postupů a technik, které jsou aplikovány podle jistých racionálních pravidel – tedy o komparativní metodu. Neměli bychom tedy zaměňovat prosté porovnávání, které je součástí každého vědeckého zkoumání, a cílevědomý a komparativní přístup jako jistý soubor technik a postupů¹. Bylo by přitom diletantským vstupem historika na půdu sociální teorie, kdybychom se pokoušeli posuzovat, zda pro komparativní metodu bude aplikovatelný také „úhel pohledu napříč společnostmi“ s akcentem na makrosociální aspekty, jak to navrhuje přední historický sociolog Shmuel Eisenstadt.²

Reflektovanou aplikaci komparativních přístupů najdeme teprve ve vědě onoho období, které se tradičně označuje jako pozitivistické.

¹ Podle A. Lijpharta, *Comparative Politics and the Comparative Method. The American Political Science Review* 65, 1971, 3, s. 682nn.

² S. Eisenstadt v *International Encyclopedia of the Social Science* 14, London, New York 1968, s. 423.

Ostatně i pro samotného Augusta Comta hrál komparativní přístup významnou roli. Když později došlo k rozlišení věd o společnosti na vědy o jedinečném, jako byla historie či uměnovědy, a na vědy zobecňující, jako byla sociologie či politické vědy, začaly se názory na cíle a možnosti pro aplikaci komparativní metody rozcházet. Podle jednoho ze zakladatelů moderní sociologie, Émila Durkheima, byla komparativní metoda jedním ze základních vědeckých postupů v sociologii. Jejím úkolem je přezkoumat a modifikovat hypotézy, zjišťovat společné rysy a rozdíly, ověřovat kritéria periodizace – a především na základě komparace odhalovat verifikovatelné zákonitosti³. Komparace měla tedy pro sociology být jedním ze základních badatelských postupů. To platí zejména o Maxi Weberovi, jehož dílo – a zejména jeho studie historicko-sociologické i studie světových náboženství – má komparativní povahu. Konec konců, na aplikaci komparativní metody je založen i Weberův koncept ideálního typu⁴.

V politických vědách se již dvacet let před Durkheimem pokusil Američan Edward Freeman o vypracování principů komparace politických institucí a vládních forem. Cílem „comparative politics“ se mělo stát zjišťování a vysvětlení analogií a rozdílů mezi politickými institucemi v zemích, které si byly časově i prostorově velmi vzdálené. Příčinami obdoby institucí mohla být „transmise“ z jedné země do druhé, ale mohl to také být důsledek toho, že analogie byly výsledkem obdobných okolností, které byly navzájem nezávislé. Právě komparativní metodou měla věda o politice odhalovat skryté kauzální souvislosti⁵. Politologové vypracovali celou škálu komparativních přístupů, které se staly organickou součástí jejich oboru.

V historické vědě stojí na prahu úvah o komparativní metodě německý historik Ernst Bernheim, jehož *Učebnice historické metody*, poprvé vydaná roku 1889, se stala základním zdrojem metodologického poučení také pro české historiky až do poloviny 20. století. Považoval komparativní metodu za důležitý nástroj interpretace proto, že se „díky všeobecné identitě lidské přirozenosti a podobné povaze faktorů, které ji ovlivňovaly, vývojové procesy v různých dobách a u různých národů a skupin lidí opakovaly – zčásti shodně, zčásti obdobně“⁶. Jeli-kož však lidské jednání má jedinečnou povahu, zdůrazňuje Bernheim, může jít pouze o analogie, obdoby, nikoli o absolutní shodu. Proto

3 É. Durkheim, *Les Règles de la méthode sociologique*. Paris 1960, s. 124n.

4 Srv. mj. S. Kalberg, *Max Weber's Comparative Historical Sociology*. Cambridge 1994.

5 E. A. Freeman, *Comparative Politics*. 1873, rozš. vyd. London, New York 1896.

6 E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, 5. vyd. Leipzig 1908, s. 606n.